

"מעשה יהודית"

עיון במקורות הסיפור והשתלשלותו

קטעים נבחרים

מתוך מאמרי שיראה אור לאחר חנוכה
בקובץ "תבונות", כרך ב

אהרן מושקוביץ
ירושלים

אחד ממנהגי ישראל הקדומים הנהוגים בחנוכה הוא המנהג לאכול תבשילי גבינה בימי החנוכה לזכר נס שנעשה לישראל בימי קדם על ידי אשה אחת ששמה יהודית שהאכילה גבינה את אחד מאויבי ישראל שקמו עליו להכחידו וכתרה את ראשו. מנהג זה הובא ע"י הרמ"א במפתח שפרס על השו"ע (אור"ח סי' תר"ע סעי' ב'): **"יש אומרים שיש לאכול גבינה בחנוכה, לפי שהנס נעשה בחלב שהאכילה יהודית את האויב"**.

מקורו של הרמ"א הם ספרי רבותינו הראשונים, ה'כל בו' והר"ן¹. מעיון במקורות הרמ"א עולה, כי במדרש אגדה קדומה נמצא כתוב שנס חנוכה (או נס אחר שקרה בימים שהיונים צרו על ירושלים למלחמה) התחיל ע"י שהאכילה יהודית את האויב בגבינה וכתרה ראשו וזוה נשתלשל כל הנס הגדול של נצחון המעטים על הרבים והצדיקים על הרשעים. ע"פ מדרש זה ביארו ראשונים אלו את דברי הגמרא (שבת כ"ג ע"א) **"א"ר יהושע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס"** בכך שהנס התחיל להשתלשל על ידי אשה².

מספרי הראשונים ניכר שהם מסתמכים על סיפור שהובא במדרש שהיה ידוע לכל בימיהם, ומספרי האחרונים עולה שהמעשה כבר לא היה ידוע בימיהם והם הביאו את המעשה רק מתוך ספרי ראשונים אלו. בשנת תצ"א נדפס המדרש בהרחבה בספר "חמדת ימים" ממה ש"מצא בקובץ ישן". ומאז ואילך נתפרסם הסיפור ונדפס שוב ושוב בקונטרסים ובספרים שחוברו לימי החנוכה באידיש ובלשון הקודש בשלל סגנונות ניסוח, כשבעיקרם מסתמכים על נוסח המעשה כפי שנדפס בספר חמדת ימים³.

בעל ספר "חמדת ימים" לא ציין את מקורו לסיפור מעשה יהודית ולא גילה כי אם שאת הסיפור מצא ב"קובץ ישן", את עדותו קבלו בפשיטות כל אלו שעסקו בתחום חקר מעשה יהודית, ועל פיו ציינו את נוסח חמדת ימים כמקור קדום נוסף למעשה יהודית השונה לגמרי משאר מסורות הנוסח שהיו לפני הראשונים⁴. למקרא סיפור המעשה בספר חמדת ימים עולות תמיהות וקושיות רבות על תוכן הסיפור ומשום כך יש להתחקות אחר מקורו של ה"חמדת ימים" ולבדוק מאן תנא דמשתבש ומהיכן נובעות הטעויות שגרמו לתמיהות. זאת ועוד אחרת, בשנים האחרונות עסקו רבים וטובים להתחקות אחר מוצא הספר ומחברו ומתוך כך העלו החוקרים במסקנותיהם שמחבר הספר⁵ היה נוהג לאסוף בכלי מכל רחבי הספרות המודפסת בימיו, לעורכם, ולהציגם כחידושים שלו או של רבותיו⁶. ומשום כך יש להתחקות היטב למקורותיו ולברר מהיכן שאב את דבריו ואסף אל כליו, מה הם המקורות שעמדו לפניו, מהו גרעין היסוד בסיפור ומה נוסף עליו במשך הדורות, ומה הוסיף מחבר הספר בעריכתו. היות ודווקא הנוסח שלו למעשה יהודית זכה לתפוצה רחבה אמרתי לברר ולהתחקות אחר מקורותיו ולבדוק את השתלשלות המסורות והמקורות ולהוציא בר מתבן.

במאמר זה אתחקה אחר מקורות הסיפור, נוסחאותיו הקדומים, וסדר השתלשלותם במהלך הדורות. אבדוק איזה נוסח היה לפני רבותינו הראשונים, איזה פרט שנוסף לסיפור נובע מתיקון סופר ואיזה פרט נובע מטעות סופר. ולאחר הסקת המסקנות נוכל להחכים ולהבהיר כמה פרטים מוקשים בסיפור זה ואגב למצוא את מקורותיו של בעל ה"חמדת ימים".

מעשה יהודית בספרי הראשונים

בספרי הראשונים ובפיוטיהם מצינו אזכורים רבים למעשה יהודית, חלקם מפורטים וחלקם כלליים. יש שמפרטים את המעשה כולו על כל פרטיו ויש המביאים אותו אגב גררא ומביאים רק כמה נקודות מהסיפור. בדיקה מעמיקה בפרטים השונים שבסיפור המובא בספריהם מעלה שבתקופת הראשונים היו שתי מסורות-נוסח שונות ממעשה יהודית, כשכל מסורת מסתעפת לכמה נוסחות.

מסורת א - "חיבור יפה מהישועה" ומדרש "מה רבו"

המסורת הראשונה נמסרה על ידי רבי ניסים בן יעקב גאון מקירואן⁷ בספרו "חיבור יפה מהישועה"⁸. בספר זה אסף רבי ניסים מעשיות שונות שאירעו לישראל במהלך הדורות, ואחת מהמעשיות היא על מלך אחד שצר על ירושלים, ונערה אחת מבנות הנביאים יצאה אליו עם שפחתה וסיפרה לו שאביה התנבא על העיר שתיפול בידיו, וביקשה ממנו שיחון אותה ואת משפחתה בכבשו את העיר. המלך נעתר לה בתנאי שתתרגל לו, והיא נענתה שעכשיו היא נדה ולעת ערב תטבול מטומאתה ותטהר, ולכן ביקשה שיצווה לעבדיו שלא יעצו בה ובשפחתה. מרוב שמחה עשה המלך משתה גדול, שתה יין רב והשתכר. בשכרותו הותירוהו שריו לבד באוהל עם הנערה, הנערה

* ידידי הרב לוי יצחק חריטן והרב משה שוחט עברו על המאמר והעירו הערות מחכימות. תשובות חן להם. כמו כן נעזרתי תוך כדי כתיבת המאמר בידידי ר' עדיאל ברויאר, ותודתי נתונה לו.

¹ ציטוט מקורות אלו ודיון בהם יובא בהמשך המאמר.

² ראה גם: רש"י שבת כג ע"א, ד"ה היו; פירוש רשב"ם למסכת פסחים קח ע"ב, ד"ה שאף הן. ומפורש יותר בתוספות מגילה ד ע"א ד"ה שאף הן. יתכן שבענף הנוסח הספרדי של פירוש רש"י לפסחים היה מוזכר שמה של יהודית, שכן ברש"י שעל הרי"ף (פסחים כג ע"א מרפי הרי"ף) נוספו לדברי רש"י המילים: "שאף הן היו באותו הנס ... וכן גבי נר חנוכה על ידי מרים ויהודית", וכן ציטט האבודרהם בשמו (ברכת המצות ומשפטיהם, במהד' קרן רא"ם, ירושלים תשע"ה, ח"א, עמ' 99): "מפני שאמרו רז"ל בשלשתן שאף הן היו באותו הנס ופרש"י בשם הר' יצחק הלוי, במקרא מגילה לפי שיעקר הנס נעשה על ידי אסתר המלכה, וכן פ"י בנר חנוכה שיעקר הנס נעשה ע"י אשה ששמה יהודית שקצצה ראשו של אנטיוכוס". אך יתכן שדבריו בשם רש"י נלקחו מפירוש הרשב"ם שם (שהביא את פירושו בשם הלוי) ואת ההרחבה ממעשה יהודית הוסיף מעצמו.

³ ראה למשל: רבי יצחק מאגריסו, **ילקוט מעם לועז**, פרשת בהעלותך (ע"פ תרגומו העברי של ש' ירושלמי [=קריזר]), ירושלים תשכ"ט, עמ' צה-קא; ר"פ פרל, **גבעת פנחס**, ניו יורק תשכ"א, עמ' 148-154; רא"א גרינוואלד, **נר מצוה**, ירושלים תשכ"ח, עמ' 62-70; רנ"ג הופמן, **ימי חשמנים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 51-61 (וממנו **ב'קונטרס מועדים ומונים - חנוכה**), ועד שיעוריו תורה ברבים, בני ברק תשס"ג, עמ' יב-יח; **"אור הגנוז - חנוכה"**, חברת יגדיל תורה בעלזא, ירושלים תשע"א, מדור ימי חשמנים, עמ' ח-ג).

⁴ א' יעללינעק, **בית המדרש**, חלק ב, לייפציג תרי"ג, מבוא, עמ' xi; מ' היגער, **הלכות ואגרות**, ניו יורק תרצ"ג, עמ' 92; ד"ש לאווינגר, **יהודית-שושנה**, בודפשט ת"ש, עמ' 6; י"מ גרינץ, **ספר יהודית**, ירושלים תשמ"ו, נספח ג, עמ' 198-197, שתיאר את הקובץ לדורו של רש"י (וכן כתב באנצ"מ, ערך יהודית, כרך ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 517) ועליו הסתמך הרב ח' סיימונס, **"אכילת גבינה ולביבות בחנוכה"**, סיני, קטו (תשנ"ה), עמ' נט.

⁵ וכיום יש כבר האומרים: מחברי הספר.

⁶ ראה לדוגמא: י' תשבי, **"לחקר המקורות של ספר 'חמדת ימים', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 441-455; הנ"ל, "לחקר המקורות של ס' חמדת הימים", תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 66-92 (שני המאמרים נדפסו שוב בתוך: הנ"ל, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964, עמ' 108-142); הנ"ל, "מקורות מראשית המאה ה"ח בספר 'חמדת ימים'", תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 202-230 (=נתיבי אמונה ומינות, עמ' 143-168); הנ"ל, "הנהגות נתן העוזת, אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבולעפאי בספר 'חמדת הימים'", קרית ספר, נד-ג (תש"ם), עמ' 585-610; הנ"ל, "ש"לשלת יוחסין של 'מורי' ו'רא"א מורי' בדוים המוצבים בספר חמדת ימים", תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 463-514.**

⁷ נולד סביבות שנת ד'תשמ"ז-ד'תשנ"ה ונפטר בין השנים ד'תתי"ז-ד'תתכ"ז (על חייו ראה: ש' אברמסון, רב נסים גאון: משה ספרים, ירושלים תשכ"ה, מבוא, ובייחוד עמ' כ-כא).

⁸ "חיבור יפה מהישועה" נכתב בשפה הערבית-יהודית. תרגום עברי ממנו נדפס לראשונה בשנת רע"ט בקושטא תחת השם "מעשיות שבתלמוד", הוא נדפס יחד עם הספר "בן סירא" וכמה מהספרים החיצוניים. כעבור כארבעים שנה, בשנת שי"ז, הודפס שוב בפררה. שתי המהדורות נדפסו מכתבי יד, ועל כן רשאים שתיהן לתואר "דפוס ראשון". ע"פ נוסח שני דפוסים אלו נדפסו עוד 13 מהדורות. בשנת תשי"ד תרגם חיים זאב הירשברג את הספר מחדש מהמקור הערבי, ישנם כמה הבדלים בין המקור הערבי למהדורות העבריות העתיקות, וגם במעשה יהודית יש הבדלים דקים בין המהדורות העבריות למקור הערבי. שלשת הנוסחאות יובאו בנספח א. בכת"י רומא, ספריית קונטנזה, 6/3097 (מתכ"י: F95), הובא נוסח של מעשה יהודית שכלל הנראה מהווה נוסח קדום של הנוסח העברי, גם נוסח זה מובא בנספח א.

א' יעללינעק הדפיס את "מעשה יהודית" מספר זה (לפי דפוס אמסטרדם, תק"ן) במאסף המדרשים שלו "בית המדרש", חלק א, לייפציג 1853, עמ' 130-131, תחת השם "מעשה יהודית".

התפללה לה', לקחה את חרבו וכתרה את ראשו. כשחזרה למחנה ושומרי העיר לא האמינו לדבריה, הראתה את ראש המלך לאחד משרי המלך שהניא את לב המלך מללחום נגד ישראל וברח לאחר שנגזר דינו לצליבה והפך לשומר העיר (ולפי המקורות העבריים: נתלה נגד שער העיר), ומשאיר את זהות המלך הנרצח יצאו בחורי העיר אל המחנה בקראם "שמע ישראל" בקול רם, כשמוע זאת חיילי המלך וכראותם שמלכם מת פתחו במנוסה עד אנטוכיה, וגבורי העיר רדפו אחריהם ובזזו מהם שלל רב.

מסורת זו הובאה גם במדרש שהיה ידוע באשכנז בשם "מדרש מה רבו"⁹, במדרש זה הובאו כמה דרשות לחגים ומועדים, ובדרוש לחנוכה הובא הסיפור בשינוי פרטים. לפי מסורת זו אירע הסיפור בזמן מרד החשמונאים, והמעשה אירע עם מלך היוונים שצר על ירושלים כששמע שהחשמונאים הרגו את הגמונו; גיבורת הסיפור לא הייתה נערה כי אם אשה אלמנה בשם יהודית; אותו שהניא את לב המלך לא היה שר כי אם חכם אחד שהיה חווה בכוכבים וטען שעתה חזרו ישראל בתשובה ואין הזמן מוכשר להלחם כנגדם (ולא טען לו שאין כל אומה יכולה להלחם נגדם, כפי שהובא בחיבור יפה), חכם זה נתלה נגד שער העיר.

מסורת ב - תרגומים עבריים מהולגטה

מסורת נוספת לסיפור מעשה יהודית הייתה ידועה בתקופת הראשונים, מסורת זו קדומה ביותר ושורשיה בתקופת הבית השני. בתקופה זו נכתב ספר בשם 'ספר יהודית'. הספר נכתב ככל הנראה בלשון הקודש, תורגם לארמית, ושוב תורגם ליוונית. כהרבה מספרי היהודים ההלניים הכתובים יוונית ש"התקדשו" על ידי הכנסייה הנוצרית מפני שצורפו בטעות עם התרגומים היווניים של ספרי התנ"ך, התקבל גם ספר זה לספרייה הכנסייתית ותורגם ללטינית ולארמית הסורית, שפות הכנסייה. במאה הרביעית תורגם הספר על ידי הירונימוס הנוצרי (או גירונימו, כפי שקרוי בפי כמה מרבתינו הראשונים) שתירגם את הספרות הכנסייתית ללטינית בתרגומו הקרוי 'וולגטה', את תרגומו עשה לפי עדותו ממקור יהודי של הספר שנשמר בשפה הארמית¹⁰. 'וולגטה' הלטינית התפשט מאוד באירופה הנוצרית והפכה לתרגום המועדף על הכנסייה הנוצרית, ומתוך כך, על אף שמקורו העברי של 'ספר יהודית' לא השתמר, הגיע הספר לידי רבותינו הראשונים בגירסתו הלטינית. מהוולגטה חזר וניתרגם שוב לעברית¹¹.

א. המקור היווני

תמצית הסיפור ב'ספר יהודית' במקורותיו היווניים היא¹², שבשנת י"ב לנבוכדנצר מלך נינוה רצה להילחם נגד ארפכשד מלך מדי, ויקרא למלכי הארצות שבאזור ארץ ישראל לבוא לעזרתו וישיבו את מלאכיו ריקם, ויבער חמת נבוכדנצר וישבע להנמק בהם. בשנת שמונה עשרה למלכותו קרא לשר צבאו 'אולופרנא'¹³ ויתן לו מאה ועשרים אלף חיל רגלים ושנים עשר אלף חיל פרשים וישלחהו לצאת לנקום במלכי הארץ.

לאחר סדרת נצחונות על עמי האזור נפל פחדו על הפיניקיים יושבי החוף וישלחו אליו דברי שלום וכניעה, ויבוא אולופרנא ויכבוש את ארצם ויתן את מקדשיהם ויגדע את אשריהם ויורה להם לעבוד את נבוכדנצר לבדו, ויחנה חודש ימים במעבר דותיים ששימשה כמעבר לארץ יהודה. כשמוע יושבי יהודה שזה עתה שבו מן גולת בבל על נצחונותיו של אולופרנא ועל הרס המקדשים הפיניקיים אחזתם רעדה שמא יבוא גם לירושלים ויעלה על המקדש שזה עתה נבנה, ולכן החלו לבצר את הערים שישבו על המעבר לארץ יהודה והכינו את תושביהם למלחמת הגנה על המעבר לארץ יהודה. יהויקים הכהן הגדול שלח אז אגרות ליושבי חבל שומרון וביקשם שיבלמו את המעבר כדי לעצור את התקדמות מחנה אולופרנא כדי שלא יוכל להגיע לירושלים, ויעשו בני ישראל כאשר ציווה יהויקים. בינתיים ערכו יושבי ירושלים תעניות ותפילות שיפקוד ה' לטובה את בית ישראל.

כאשר שמע אולופרנא שהיהודים סגרו את מעברי ההר אסף את כל מלכי מואב ועמון ושאלם על טיב עם היהודים, ולמה אינם רוצים להכניע את עצמם כדרך שעשו עמי הים. ויאמר לו 'אחיאור' ראש כל בני עמון כי אם אין עוול בעם זה יגן עליהם אלוהיהם. ויצו אולופרנא להסגיר את אחיאור ביד תושבי בתוליה - אחת הערים שישבו על המעבר ההררי - והבטיח לנקום בו לאחר שילחם עם תושבי העיר. תושבי העיר מצאוהו וימסרוהו ביד ראשי עירם, עוזיה בן מיכא משבט שמעון, חברי בן עתניאל וכרמי בן מלכאל. לאחר שאחיאור סיפר להם שאולופרנא רוצה להלחם בהם, אסף עוזיה את קני העיר ויעש להם משתה ויקראו לאלוהי ישראל כל הלילה.

למחרת התקדם אולופרנא וצבאו שמנה מאה ושבעים אלף חיל רגלים ושנים עשר אלף פרשים, ולכד את המעבר ההררי, ויפול פחד הצבא העצום על תושבי בתוליה. ביום השני לכד את מקורות המים של העיר, וייעצו אותו בני עשו ושרי גויי הים שליהודים יש יתרון במלחמה היות שהם נלחמים באזור הררי ויושבים בגובה ההר, ולכן מוטב לו להציב שמירה על מעייני המים, ומאחר שתושבי בתוליה לא יוכלו לשאוב ממימי המעיין ימותו בצמא. ויעש כן אולופרנא ויהי רעב וצמא גדול בעיר. כגבור הצמא בעיר נקהלו התושבים על עוזיה וראשי העיר וביקשו ממנו שיכנע בפני אולופרנא, ויבקש מהם עוזיה ארכה של חמשה ימים.

בימים ההם ישבה בעיר אישה יראת ה' בשם יהודית בת מררי¹⁴ משבט שמעון שנתאלמנה מבעלה מנשה שלש שנים וארבעה חדשים לפני הזמן ההיא. וכשמעה את דברי עוזיה שלחה להביא את עוזיה וחברי וכרמי וביקשה מהם רשות לצאת מן העיר, היא ואמתה. לאחר שקיבלה את רשותה והתנפלה בתפילה לפני ה', לבשה בגדי תפארתה ותעד תכשיטיה, ותתן לנערתה חמת יין וצפחת שמן ותרמיל מלאה קליות ודבלה ולחם טהור ותצא מן העיר.

לשאלת חיילי המשמר האשורי על מעשיה ענתה כי רוצה היא לגלות את סודות עמה לאולופרנא, וכששמעו כן חיילי המשמר הקריבוהו לאולופרנא שר צבאם. ותאמר לה יהודית כי אכן הקב"ה מגן על עמה, ולכן ביקשה את רשותו שתוכל לצאת מן המחנה ולהתפלל מדי לילה עד שיודיעו לה מן השמים מתי חטאו ישראל ואז יקל על אולופרנא לכבוש את העיר. ותשב במחנה שלשה ימים, ומדי לילה יצאה להתפלל ותטבול במעיין המים.

⁹ נדפס ע"י הרב ע' דשא במאסף "ילקוט מדרשים", חלק ג, צפת תשס"ה, עמ' רצה-שמח. על מדרש זה ראה: הרב י"י סטל, "דרשה של ראש השנה: נוסח חדש של 'מדרש מה רבו' לראש השנה", מוריה, ת-תב (אלול תשעה), עמ' ד-יד.

קטע המדרש לחנוכה נדפס גם הוא ע"י יעלניצק, שם, עמ' 132-136, תחת השם "מדרש לחנוכה".

¹⁰ התרגום הסורי של ספר יהודית ("ה'פשיטא") היה בשימוש הרמב"ן, והוא מצטט ממנו בפירושו על התורה בפסוק לא תתעמר בה (דברים כא, יד): "ורש"י כתב לא תתעמר בה לא תשתמש בה. בלשון פרסי קורין לעבודה ושמוש עמירה ... וזה אמת ... ומורגל הוא אף בלשון ארמי כמו שכתוב במגלת שושן" ו"שדר מלכא דאתור על כולהון עמירה דנינוה ועל כל דעמרין על יד ימא ועל עמור דכרמלא ודגלעד ואהפיכו פתגמא דנבוכדנצר כולהון עמורייא דארעא ולא תדחלון מיניה", וכן במקומות רבים בספר ההוא יקראו יושבי הארץ "עמורי ארעא", כלומר, הנעבדים לארץ והמשתמשים בה, או שצוה מלך אשור על אנשי המלחמה, והם הנקראים 'עבדי הארץ' כי הם הנעבדים למלך במלחמותיו, הם אנשי מלחמתו ופרשיו". בתרגום הסורי נקרא "ספר שושנה" (שגם הוא נספח על ידי הנוצרים לכתבי הקודש) בשם "כתבא דשושן טביא", ולכן קרא הרמב"ן ל"כל הספרים בשם 'מגלת שושן'". גם התרגום הסורי לספר החיצוני "חכמת שלמה" שנקרא "חכמתא רבתא דשלמה" היה בשימוש רב אצלו, ולדבריו ירד הספר עם הגולה בעל פה ושם הועלה על הכתב בארמית. הרמב"ן ציטט את הספר בפירושו לתורה, בהקדמתו לספר בראשית (במהד' מוה"ק, ירושלים תשי"ט, עמ' ה), בדרשתו על קהלת (רח"ד שעוועל, כתבי רמב"ן, ירושלים תשכ"ג, ח"א, עמ' קפב) ובדרשתו "תורת ה' תמימה" (שם, עמ' קסג).

¹¹ הרב חיים סיימונס במאמרו (לעיל הערה 4) הקדים את התרגומים העבריים למאה ה"א, בהסתמכו על תרגומו שבספר הזכרונות "דברי הימים לירחמאל" וטענתו של גרינץ שהקובץ שהוא בחמדת ימים קדם בזמנו לרש"י, אולם הוטעה בשתיים: א) ככל הנראה תורגם ספר יהודית שבספר הזכרונות לירחמאל על ידי מעתיקו אלעזר בן אשר הלוי שחי בתחילת האלף הנוכחי, ולא על ידי ירחמאל (ראה: ע' יסיף, ספר הזכרונות: והוא דברי הימים לירחמאל, תל אביב תשס"א, מבוא, עמ' 25 הערה 27; ב) המדרש שבחמדת ימים אינו קובץ קדום כפי שאתען במסגרת מאמר זה. ולכן לא נוכל להצביע על תרגומים עבריים שקדמו לתחילת האלף הששי.

¹² לפי שחזורו של גרינץ (לעיל הערה 4). הציטוטים הבאים מהספר הם לפי מהדורה זו.

¹³ לפי גרינץ. במקורות היווניים הוזכר שמו כ'אולופרנס' ובוולגטה 'הולופרנס' (גרינץ, השלמות, עמ' 184).

¹⁴ ייחוסה המלא הוא: יהודית בת מררי בן עוזי בן יוסף בן עוזיאל בן חלקיה בן חנניה בן גדעון בן רפיה בן אחיטוב בן אליה בן מלכיה בן אליאב בן נתנאל בן שלומיאל בן צורישדי בן שמעון בן ישראל.

ביום הרביעי ערך אולופרנא משה לעבדיו ויצו לקרוא גם את יהודית וישת מן היין הרבה מאוד וישכר, לקראת ערב נשאר לבדו באוהל עם יהודית, ותחלל יהודית לה' ותקרב לעמוד המיטה ותקח את חרב אולופרנא ותסר את ראשו מעליו ותעל אל העיר. כשמוע אנשי העיר את קולה פתחו לה את שערי העיר ויקראו אל הזקנים, ותוציא יהודית את ראש אולופרנא, ותען להם יהודית ותאמר להוקע את ראש אולופרנא על ראש החומה, ולמחרת יצאו לקראת מחנה אשור. כראות האשורים את היהודים חוגרים עצמם למלחמה נגשו להעיר את שר צבאם וימצאוהו פגר מובס וינוסו, וישלח עוזיה אל כל הערים אשר סביבותיהם ויצאו וירדפו את מחנה אשור. ויודו לה' ויעלו לירושלים וישירו לה' על חסדיו שעשה עמם, ולא היה איש אשר יחריד את בני ישראל בימי יהודית וגם אחרי מותה ימים רבים.

עד כאן תורף הסיפור בקצרה.

בקשר לזמן המאורע לפי ספר זה יש להעיר, שלפי הספר אירע 'מעשה יהודית' בראשית ימי שיבת ציון בתחילת תקופת הבית השני: "כי מקרוב עלו מן הגולה, וזה עתה לוקטו יחד כל עם יהודה, והכלים והמזבח והבית קודשו מחילולם" (יהודית ד:א). כן הוזכר שמו של הכהן הגדול בימים ההם - יהויקים: "ויכתוב יהויקים הכהן הגדול אשר היה בימים ההם בירושלם" (יהודית ד:ו). לכאורה הוא יהויקים בן ישוע בן יהוצדק הכהן הגדול שמוזכר בספר נחמיה ברשימת הכהנים הגדולים ששימשו בראשית ימי הבית השני (נחמיה יב, י-יא): "וישוע הוליד את יהויקים הוליד את אלישיב ואלישיב את וידע. ויידע הוליד את יונתן ויונתן הוליד את ידוע", וא"כ אירע מעשה יהודית בין תקופת זרובבל ויהושע בן יהוצדק לתקופת עזרא ונחמיה שניהלו את ענייני העם בתקופת אלישיב בן יהויקים הכהן הגדול.

אך שמות המלכים בתקופה ההיא אינם מתאימים למסופר בספרי עזרא ונחמיה. לפי המובא בעזרא מלך בתקופה ההיא ארתחששתא מלך פרס, וממלכתו השתרעה מהודו ועד כוש, ואם כן לא יתכן שמלך אשורי יצא ויכבוש מדינות באזור זה כמנהג מלך המושל בכיפה. כמו"כ איננו מוצאים בתקופת שיבת ציון מלך מדי בשם ארכשד.

לתמיהות אלו נדרשו ההיסטוריונים לדורותיהם שהעלו השערות שונות, משלילת אמינות המסופר בספר יהודית ועד להתאמתו לתקופות היסטוריות שונות¹⁵. לא נביא כאן כי אם את דברי עזריה מן האדומים בספרו 'מאור עינים'¹⁶ כפי שהובאו בספרי ההיסטוריה היהודיים בימיו. עזריה העתיק מספרי הפרשנות הנוצרית שנבוכדנצר הוא כינוי שניתן למלכי בבל (ובכללם מלכי פרס) לאורך כל הדורות, ולכן משייך את הסיפור לתקופת כמבישה (כמביסוס) מלך פרס¹⁷. ורבי דוד גאנו בספרו 'צמח דוד'¹⁸ העתיק את דבריו:

יהודית אשת חיל מן העבריות הרגה את שר צבא אלפונא בשכבה אצלו על מטתו ותחתה את ראשו, וגרמה תשועה גדולה ופורקן ליהודים ככתוב בספר יהודית. זמן זה המעשה לא ידענו כי לא מצאתי מזה בספר היוסיפון דבר, ולפי דברי הפייטן המיסד יוצר של חנוכה היה זה המעשה גם בימי חשמונאים, אף שבספרי חשמונאים לא מצאתי מזה מאומה. ולפי משמעות ספר יהודית שבו כתוב גוף המעשה נראה שהיה מעשיה בימי נבוכדנצר, ויש מי שאמר שהיה זה המעשה בימי קמבישה בן כורש מלך פרס והיה לפי זה מעשה יהודית כמו מאתים או שלש מאות שנה קודם זמן נס חנוכה. מ"מ חכמי הדור הסכימו לכלול זכר נס זה עם נס חנוכה, ועיין בספר מ"ע פרק נ"א גם בפרק ל"ב ול"ד גם בחלק שני מספר הזה בשנת ג"א שצג.

ובחלק שני כתב (שם, חלק ב, עמ' 101):

יהודית אשת חיל מן העבריות מעשיה עם אלפונא כתבו שהיה בימי המלך קמבישי כאשר גליתי בחלק הראשון מספרי זה בשנת ת"ר כ"א לאלף הרביעי, וכתבו שגם זה היתה סבה לעיכוך בנין בית המקדש עם שכבר בטל בניינו בימי כורש, ומה שכתוב בספר יהודית שהיה מעשה זה בימי נבוכדנצר מפני ששם נבוכדנצר היה ימים רבים לכל מלכי בבל כמו פרעה למצרים אבימלך לפלשתים, ואף שלאחר שמלכו בה מלכי פרס נקרא בשם זה כמו שמצינו בנחמיה י"ג שכנה לארתחששתא מלך בבל וכן בספר עזרא סוף סי' ו' וראש סי' ח' קרא לו מלך בבל ומלך אשור מאחר שתפס לו גם המלכות. ועיין בספר מאור עינים פרק ל"ד ופנ"א.

בימי כמבישה שימש ישוע בן יהוצדק (אבי יהויקים) בתפקיד הכהונה הגדולה, אך ב'ספר העתים' שצוטט על ידי עזריה מן האדומים נכתב כי בתקופת המלחמה נסע יהושע לפרס לצורכי שתדלנות ובנו יהויקים מילא את מקומו בכהונה¹⁹.

כדבריהם כתב גם היעב"ץ בספרו 'מור וקיעצה':

והוא ז"ל הוסיף לומר שנס חנוכה כמו כן נעשה ע"י הנשים. וזה דבר בדוי (אף על פי שכתבו כן קצת מפרשים) כי באמת אין שייכות כלל לנשים בנס חנוכה יותר מן האנשים. לא אמרו רז"ל, אלא שאף הן היו באותו הנס, וזה כפירש"י ז"ל, שהיוונים גזרו על האשה הנשאת, שתבעל להגמון תחלה (שגורותם הרעות היו כוללות לנשים כמו לאנשים) לא שהן הנה היו סבה וגורם לנס, כנודע מספר מלחמות החשמונאים, ומדברי היוסיפון (גם הפייטן האשכנזי ביוצר דשבת חנוכה ערבב מעשה שני ניסים מתחלפים, ורחוקים מאד בזמניהם זה מזה, ולא קרב זה אל זה, אם לא שנאמר שרצה לתת זכרון גם לנס יהודית, שאירע בזמן קרמון, בימי גלות בית ראשון, ולא מצא לו מקום מיוחד, וצירפו לנס חנוכה, כמ"ש בס"ד בהגהות היוצרות)²⁰.

ואילו האדמו"ר ממנוקאטש, רבי חיים אלעזר שפירא, בספרו 'נימוקי אורח חיים', תקף את דברי היעב"ץ וכתב שלא ניתן להשמיע סברא כזאת נגד הרבה ראשונים שהביאו מעשה זה בספריהם בהקשר לחנוכה:

והנה ראיתי במור וקיעצה שחולק על הט"ז ... והוא כתב דהך מעשה דיהודית לא היו דברים מעולם במלחמות החשמונאים. ולא ראה או לא ידע (במחילת כבוד תורתו הרמה) כי לא לבד על הט"ז הוא חולק בזה, אלא מכחיש דברי רבותינו הראשונים ז"ל אשר מפיהן אנו חיים ובאומנת דבריהם אנו קיימים, הלא המה המפורש בפירושי הרשב"ם ותוספות בפסחים ובמגילה כאשר כתבתי לעיל, (וכן נראה מרש"י שבת כנזכר לעיל), דהנס בחנוכה על ידי יהודית. וכן בכל בו

¹⁵ ראה: גרינץ, מברא, עמ' 6-17.

¹⁶ מנטובה של"ד, אמרי בינה פרק נא, דף קסג ע"א.

¹⁷ עליו ראה: רש"י דניאל יא, ב.

¹⁸ ירושלים תשכ"ו, חלק א, עמ' 44.

¹⁹ דברי עזריה מן האדומים הוזכרו גם בספר "שלשלת הקבלה" לר' גדליה בן יחיאי (נרדפס לראשונה בויניציאה בשנת שמ"ו), שלאחר הבאת מעשה יהודית כפי נוסח ה'כלבו' (שיובא בהמשך) הביא את השערת עזריה, ואלו הם דבריו: "וזה יהושע בן פרחיה האריך ימים מאד, בימיו מלך מתתיה בן יוחנן כ"ג שנה אחת היא שנת ר"י לבנין הג"ל והוא מרד באנטיוכוס מלך יון והרג ניקנור משנהו עם חשעים אלף יוונים וצוה שיהודה בנו הגדול ימלוך אחריו. וזה כי אלו היוונים צוו ליהודים שלא יעשו שבת ר"ח ומילה וזאת הישועה בקבלה על פה יש לנו שנהרג ניקנור באמצעות יהודית בת מתתיה שניקנור אהבה מאוד והיא הלכה אלי ונתנה לו מאכלים של גבינה הנותנים צמא ותשקהו ותמיתהו ותביא ראשו לאחי' ואז היהודים הלכו על היונים וימיתום כנ"ל ויגרשום מאר"י. וראוי שתדע כי לא יש זכר מזאת האשה אלא המדרש שמביא הר"ן פ"ב דשבת אמנם במגלת תענית פ"ו מזכירה במדרש אמרו ז"ל בסגנון אחר וכן הנוצרים בספר יודיאה מזכירים בסגנון אחר, ולכן נוכל לומר שבבטול מגלת תענית הסכימו חכמי הדור לכלול יחד בשמחת חנוכה דבר יהודית מתי שהיתה, ויהודית אחרת בת חשמונאי נס הנרות כלם בהצלה מאנטיוכוס".

²⁰ סי' תרע"ז, במהד' מכון ירושלים, תשנ"ו עמ' תקכ.

ראה גם: ערוך השולחן, סי' תרע סעי' ח; בן איש חי, פר' וישב, אות כד (ושם מסתמך על החמדת ימים). יצויין לתירוצו של רבי יצחק ארגואיטי בספרו "ילקוט מעם לועז", פרשת כי תבוא (ע"פ תרגומו העברי של ש' ירושלמי [=קריווי], ירושלים תשכ"ח, עמ' תתרפז) שהיו שתי נשים שהאכילו גבינה לאויב, אחת בימי מצור ירושלים ואחת בימי החשמונאים.

וברמ"א כנ"ל. וכן על הפיוט האשכנזי ביוצר לחנוכה שפך חמתו על ככה במור וקציעה שם. ובאמת אין לנו אלא דברי רבותינו הראשונים והפוסקים ז"ל ובאמונת אומן באורם נראה אור עד נכון היום במהרה בימינו, זכותם יגן עלינו, בכל עניינינו²¹.

ב. התרגום הלטיני

בתרגום הלטיני של הירונימוס שתורגם מחדש ממקור עברי הובא הסיפור בשינויים מסוימים: הסיפור החל כאשר ארכשד מלך מדי בנה עיר גדולה ששמה בגיתנוס; כדי לנקום נקמתו ממלכי הארץ קרא לאליפורני שר צבאו, וקיבץ מאה ועשרים אלף בעלי מלחמה ועשרים ושנים אלף גמלים נושאי מזון; שמות זקני העיר היו "אוזיאס [=עוזיה] בן מיכה משבט שמעון, כרמי וגודוניאל [=גדיאל]"; ייחוסה של יהודית הייתה "בת מררי בן עדוא בן יוסף בן עוזיה בן אליה בן ימנור בן גרעון בן רפאים בן אחיטוב בן מלכיה בן עינן בן נתניה בן שאלתיאל בן שמעון בן ראובן"; יהודית שמה באמתחת שפחתה "חמת יין וצפחת שמן וקליות ודבלה, לחם וגבינה"; בסיום הסיפור הובא שבני ישראל קבעו את יום הנצחון כיום שמחה (בתרגום חופשי: "יום זה של חגיגות הנצחון נתקבל על ידי העברים בין שאר הימים שנקבעו כתא, והוא מצוין על ידי היהודים בקביעות עד היום")²².

"מעשה יהודית" שבספר חמדת ימים

נוסח הסיפור כפי שהובא בספר "חמדת ימים" שנדפס בעילום שם באיזמיר בשנת תצ"א, חלק ב, ענייני חנוכה פרק ב, דפים עט ע"א-פכ ע"ב. נוסח זה מספר על מלך יווני בשם אליפורני שעלה על ירושלים למלחמה. כשגילה את תכניתו למלכים שהיו כבושים תחת ידו ניסה אחד מהמלכים האלו להניא אותו, וברוב כעסו של אליפורני הורה לייסר את המלך ההוא ולהוליכו למחנה העברים שבירושלים. שרי ישראל - עוזיהו בן מיכה וכרמי - מצאוהו בשערי העיר ושאלוהו מניין בא, בתשובתו גילה להם המלך על תכניתו של אליפורני, וכששמעו שרי ישראל על הסכנה הצפויה להם, ייראו מאוד ויישאו תפילה בבית המקדש. למחרת הגיע אליפורני לירושלים, ובשיטוטיו סביב העיר מצא שם את סילוני המים שהוליכו את המים לעיר ויצו להרסם. לאחר עשרים יום בגבור הצמא על העם עלו העם לבית עוזיהו ובקשוהו שייכנע לאליפורני, כשמוע שרי ישראל את טענת העם עלו להיכל ה' בכבי ובצעקה, ולאחר תפילתם ביקשו מהעם ארכה של חמשה ימים.

באותה עת התגוררה בעיר אישה אלמנה ויראת שמים בשם "יהודית בת בארי". כששמעה את דברי עוזיהו ביקשה ממנו רשות לצאת מן העיר, היא ואמתה. וכשקיבלה ממנו רשות והתפללה לפני ה', יצתה מן העיר לפנות ערב מלוכשת בכגדים יקרים ומקושטת בתמרוקים ובתכשיטים, כשבידי אמתה נאד חלב, חמת יין, צלוחית שמן, קמח, לחם וגבינה. לשאלת שומרי המלך שמצאוה ענתה בערמה שרצונה לגלות את סודות היהודים, ומתוך כך הובאה לפני המלך שהתפעל מיופיה וחכמתה. היא קיבלה רשות לאכול מהאוכל שהביאה עמה ולצאת מדי לילה מן המחנה, ואת זאת ניצלה לצורך טבילה מדי לילה ונשיאת תפילה לה' שיעליח דרכה.

ביום השלישי לצאתה מן העיר ערך המלך משתה גדול לכל שריו ועבדיו, וזימן אליו אף את יהודית, ויצו להוציא כל איש מעליו. וכשיצאו של שריו מאהלו השקתה את המלך מחלבה שהביאה עמה, וישתה המלך יין הרבה מאוד עד שהשתכר ונרדם. אז נשאה יהודית תפילתה לה' ולקחה את חרבו וכתה את ראשו ותכהו בכל גופו, ותיתן את ראש המלך בידי אמתה ותשב אל העיר, שם קיבלו את פניה בשמחה ובשירים.

לאחר שקיבלו פניה עלתה יהודית למקום גבוה והודתה לה', והראתה את ראש אליפורני הכרות לפני העם, וייעצה לתלות את הראש מעל חומת העיר. והעם שהיו בירושלים הריעו תרועה גדולה והכניו עצמם למלחמה. כששמעו היוונים את קול התרועה נחפזו להעיר את מלכם, וכאשר נכנס סריס המלך להעירו וקרב אל מיטתו נרעד לראות שהמלך מת. וכאשר שמעו זאת שרי היוונים החלו לברוח כי נפל פחד היהודים עליהם. וכאשר ראו כן בני ישראל ירדו מן ההרים וירדפו אחריהם ויכו בהם מכת חרב והרג ואבדן. לאחר הישועה הגדולה שעשה ה' לישראל היטהרו כל ישראל ויעלו עולות וזבחים, ובכל ימי חיי יהודית לא קם עוד מזיק על ישראל ותשקוט הארץ אחרי מותה שנים רבות.

זהו תורף הסיפור שהובא בחמדת ימים בקצרה.

למקרא סיפור המעשה עולות כמה וכמה תמיהות בפרטי הסיפור. נציין כמה מהם:

א) בספרות ההיסטוריה המתעדת את התקופה היוונית איננו מוצאים שום הקבלה לסיפור זה. לא ידוע על מלך יווני²³ בשם אליפורני. בספרות המקבים המתארים את מלחמות היהודים ביוונים לא מתואר על נס כלשהי שקרה על ידי יהודית. רוב המלחמות שהתנהלו בארץ ישראל בתקופה היוונית לא התקיימו כלל בירושלים, והמלחמות הבודדות שקרו בירושלים היו סביב מצודת ה'חקרא' ולא מצינו בהן שהקיפו את העיר במצור שסגר את מבואות ירושלים ושעריה.

ב) שם האלמנה שהצילה את ישראל הוא "יהודית בת בארי" כשמה של אשת עשו (ע' בראשית כו, לד). האם במקרה נשתווה שמות שתי הנשים ושני אבותיהן, או שחדא מכלל חברתה איתמר ויהודית השנית קרויה בטעות על שם אשת עשו?

ג) לפי המסופר בחמדת ימים לא נכנסו היוונים כלל לירושלים, וכל שכן שלא נכנסו להיכל. האם המעשה אירע קודם שכבשו היוונים את ירושלים ונכנסו להיכל (שבת כא ע"ב, וצ' מדות פ"א מ"ו), או שהיה זה אחר שגירשו בני חשמונאי כליל מירושלים ואחר נצחון נס חנוכה. מצד אחד למקרא סיפור המעשה עולה שהסיפור קרה בראשית מלחמות מלכי יון ביהודה, אך לפי זה קשה מן המסופר במקורות חז"ל שהיוונים כבשו את ירושלים ונכנסו להיכל, ואף הושיבו גדוד יווני במבצר החקרא, ואילו בסיפור מתואר שהגדוד היווני חנה רק מחוץ לעיר. ומצד שני אם נדחה את זמן התרחשות הסיפור לאחר נצחון החשמונאים וחנוכת המזבח נהיה צריכים להתעלם מהתיאור הפותח את הסיפור איך שמלך יון רצה להלחם עם אומה בלתי מוכרת שדתיים שונות מכל עם, במקום לתאר שברצונו לנקום את נקמת יהודה על המפלות המשפילות שהנחיתו לצבא היווני, וכן תמוה העובדה שאכזר לא הזכיר את הנצחונות הקודמים של העם היהודי והיה צריך להביא את ראיותיו ממפלות מלכי מצרים ואשור. ובכלל, כאמור, שתי האפשרויות אינן עולות בקנה אחד עם העובדות ההיסטוריות הידועות לנו.

ד) שם שני שרי הצבא שהנהיגו את כל ענייני העיר הוא עוזיהו בן מיכה וכרמי. שרי צבא אלו לא נזכרו בשום מקור נוסף בספרות המקבים ובמדרשי נסי החנוכה ואינם ידועים ממקום אחר, ובמקום זאת ידועים לנו שמות המנהיגים הבולטים בירושלים בימים ההם, הן הכהנים הגדולים לפני פרוץ המרד והן המלכים החשמונאים אחר נס הנצחון, ולא מצינו ביניהם אנשים בשמות כאלו.

ה) מן המסופר עולה כי כשאירע מעשה יהודית לא שלטו עדיין מלכי החשמונאים על ארץ יהודה ואת מושכות ההנהגה הציבורית אחזו שרי הצבא, ואם כן יש להקדים – לכאורה – את האירוע לפני תקופת החשמונאים. ואם כן לא יובן משפט הסיום בסיפור "ותשקוט הארץ אחרי מותה שנים רבות ולכל בני ישראל היה אור

²¹ נימוקי אורח חיים, ס' תרע, במהד' הוצאת אמ"ת, ירושלים תשס"ד, עמ' שכג.

(למעשה לפי מה שהראיתי לעיל, צדקו שניהם. בימי היעב"ץ לא היו המקורות שנשמכו על המסורת הראשונה נפוצים באירופה, והיעב"ץ לא ראה כי אם את הוולגטה ותרגומיו, ולכן כתב את שכתב. ואילו הראשונים שהשתמשו בעיקר עם המקורות שנשמכו על המסורת הראשונה, לא הכירו כמעט את המסורת שהייתה בידי היעב"ץ. במילים אחרות ניתן לומר שטענת יעב"ץ היא שהמקורות שבידי הראשונים אינם תואמים למסורת השנייה – ובזה צדק – וה"מנחת אלעזר" השיבו שאכן הראשונים לא הסתמכו כלל על המסורת הזאת כי אם על המסורת הראשונה – ובזה גם צדק –).

²² גרינץ ראה בקטע זה מקור קדום לקשר בין מעשה יהודית לחנוכה. אולם ראה: ה' ניומן, היירונימוס והיהודים, עבודת דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, פרק ה, עמ' 166, המשער שהכוונה ליום טוב שנקבע במגילת תענית לכ"ה במרחשון.

²³ כיום מקובל לכתוב את המלכים היוונים-סוריים ששלטו בארץ ישראל בשם 'המלכים הסלאוקיים' ולא 'מלכי יון' - תיאור שנשמר למלכי מקדוניה ויון. אך בכל המאמר המשכתי לקרוא למלכים הסלאוקים בשם מלכי יון כפי שהם מתוארים בכל מקורותינו, הן בחז"ל והן בספרי רבותינו הראשונים והאחרונים.

במושבות". והרי המקורות כולם מצביעים שבשנות גלות יון סבלה ארץ יהודה ממלחמות עקובות שהתנהלו בין צבאות יון לבני יהודה ומלכי החשמונאים. וא"כ תמוה על אלו שנים נכתב ששקטה הארץ.

אך לאמיתו של דבר נראה בעליל מנוסח המעשה שעירוב פרשיות כתוב כאן, הסיפור שהובא ב'חמדת ימים' אינו מדרש עתיק יומין כפי שסברו בטעות, כי אם עיבוד ספרותי מאוחר. מחבר הקובץ שעמד לפני מחברי החמדת ימים (ומסתבר מאוד שהמחבר הוא הוא כותב הקובץ הישן) אסף וקיבץ את פרטי המעשה העולים מכל הנוסחאות יחדיו ועיבדם יחד לכדי בלילה עבה מכל שאינו ראוי לבלילה, ורק בגלל עירוב הנוסחאות יחד יצאו הפרטים המתמיהים, ולכשנבדיל בין מקורותיו יוסרו כל התמיהות.

יסודו של הנוסח הוא בתרגום העברי החדש שנדפס לראשונה בשנת שי"ב, זאת רואים מכך שהשלד העיקרי של נוסחו נסמך על המסורת השנייה והטעות המשותפת – ייחוס יהודית כבת בארי במקום בת מורי²⁴. אך מחבר הקובץ דאג לשבץ את הנוסח ולהתאימו לנוסח כפי שמופיע בכתבי רבותינו הראשונים, ושינה את פרטי המעשה על פי המקורות שהסתמכו על המסורת הראשונה: את כל רקע הסיפור השמיט מספרו, מכיון שלא נזכר במקורות המסורת הראשונה; את אליפורני שר צבא נבוכדנצר הכתיר כמלך יון כדי להתאימו למקורות שהביאו בסתם "מעשה במלך יון"²⁵; את מיקום הסיפור העביר לירושלים, מה שגרם להעברת סמכותם של עוזיהו וכרמי לירושלים²⁶, והוא שגרם לסתירות בעובדות ההיסטוריות; נוסח שקט הארץ נותר על כנו, כשלא חל ולא הרגיש שעל פי המסורת הראשונה פרט זה אינו נכון מבחינה היסטורית.

שני שינויים נוספים שהכניס המחבר שלא מופיעים בשום מקור אחר הם, שהכניס לתוך אמתחתה של שפחת יהודית נאד חלב, והוסיף בסיפורו שיהודית שתתה במשתה חלב והשקתה גם את המלך. כאמור, הפרט שיהודית הביאה איתה את מאכלה ונשארה שלשה ימים מחוץ לעיר מובא רק במסורת השנייה, שהרי לפי המסורת הראשונה יצאה יהודית וחזרה באותה ערב לירושלים. בכל המקורות שמסתמכים על המסורת השנייה מובא שיהודית הביאה איתה יין ושמן, לחם וקמח, דבילה וגבינה. כאמור, רשימת המאכלים פורטה כבר בספר יהודית היווני, והגבינה נוספה בוולגטה מהמסורת העברית הקדומה. לכאורה לקח מחבר חמדת ימים פרטים אלה מספרי הפוסקים בפולין ושיבצם בנוסח סיפורו.

סיכום

במאמר הוכחנו שבתקופת הראשונים התקיימו שתי מסורות נוסח עיקריים של מעשה יהודית, מסורת אחת – שמקורה לא ידוע לנו לעת עתה – סיפרה על נס מקומי שאירע בימי מלך אחד בירושלים ושנערה החליטה מיוזמתה הפרטית לבוא אליו ובאותו לילה הסירה את ראשו. ומסורת שנייה – שמקורה בתקופת הבית השני – שמסרה על נס גדול שאירע בעיר בתול לשר צבא בשם אליפורני ושללאחר שאלמנה ראתה את צער ישראל החליטה לצאת אליו ולאחר שלשה ימים הסירה את ראשו ובכך החל מפתחם של האויבים ויום הניצחון נקבע כיום חג.

לאחר שסקרנו בקצרה את המקורות השונים, ניתן לשער את השתלשלות המסורות לדורותיהם:

המסורת הראשונה: נמסרה במקביל על ידי רבי ניסים גאון בצפון אפריקה ב'חיבור יפה' הערבי וב'מדרש מה רבו' באשכנז. נוסח מדרש מה רבו עובד והורחב, את ההרחבה הראשונית של נוסחו הדפיס **לאווינגר** בשם **'מעשה יהודית-מדרש לחנוכה'**. נוסח זה עובד שוב, ובעיבוד זה שינה המעתיק את סדר הדברים והקדים את סיפור ההגמון שלימד זכות על ישראל לפני תיאור יציאת יהודית מירושלים והוסיף בו הוספות הזהות ל'חיבור יפה' שכלל הנראה כבר הגיע בתקופה זו לאירופה ויתכן שנלקחו ממנו. מעיבוד זה התפצלו שני נוסחאות:

א) ה'מדרש לחנוכה' שהדפיס **אדלר** בספר היוכל לכבוד יצחק קיוב, בנוסח זה שולבו שתי מסורות נוספות; יהודית יוחסה כבת מתתיה כפי שנמצא במסורת שהתפצלה ממדרש מה רבו ואחד מעדיה הוא 'מדרש מעשה חנוכה' שנדפס ב'**אוצר טוב'** ששם נשמט מעשה יהודית וגבורת יהודית הועברה לבת חשמונאי. נוסח זה שימש את רבי דוד הנגיד (שהוסיף לסיפור זה פרטים מן הגמרא) ויתכן שעיבוד מנוסח זה עמד לפני ה'כל בו'.

ב) עיבוד נוסף של הנוסח, בו שולבו לראשונה שמות גיבורי הסיפור ממקורות המסורת השנייה. המלך כונה בשם אליפורני וההגמון שהמליץ על ישראל נקרא עכיר. נוסח זה התפשט הרבה באשכנז ומצאנו לה מקורות רבים בספרות האשכנזית ופיוטית. נוסח כזה הדפיס **מירסקי** בתוך ה'**שאליות דרב אחאי גאון'** שההדיר, שאליתא כז; **היגער** בספרו '**הלכות ואגדות'**, **נוסח א'**; ו"מ הרשלה במאסף '**גנוזות'** חלק א'; וכן הוא בפיוט '**אודך כי אנפת ביי'**'. נוסח נוסף שהשתלשל מנוסח זה הוא נוסחו של '**שאליתא לחנוכה'** שפרסמו לויין והיגער (נוסח ב'), ראה בהמשך.

המסורת השנייה: מקור המסורת השנייה ב'ספר יהודית' שנכתב בתקופת הבית השני, והגיע לידי רבותינו הראשונים דרך ה'וולגטה' שתרגם את הספר מספרים עבריים קדומים שנכתבו ארמית. לא ידוע לנו על מקורות מתקופת הראשונים שהשתמשו בוולגטה כמקור העיקרי למסורת שלהם, אם כי בעקיפין נכנסה מסורת זו בארבעה דרכים:

א) בעיבוד אחד של מדרש מה רבו (נוסח ב' לעיל), הוכנסו השמות 'אליפורני' ו'עכיר' ממסורת זו, עיבוד זה היה המקור למסורת הרווחת בספרות האשכנזית.

ב) נוסח הוולגטה נוסף באחת ההעתקות לעיבוד המאוחר הנ"ל, עיבוד זה הודפס על ידי **היגער** ב'**הלכות ואגדות'**, נוסח ב', ועל ידי לויין ב'סיני', בשם '**שאליתא לחנוכה'**'. בנוסח זה נוסף לסיפור שבמדרש מה רבו כל ההקדמה לסיפור כפי שנכתב בוולגטה. נוסח זה עמד לפני הרוקח ולפני הפייטן רבי יצחק ברבי שמואל.

ג) בצרפת הונהג לאכול בימי החנוכה תבשילי גבינה זכר לנס שנעשה על ידי יהודית. המקור למנהג הוא גם כן בנוסח הוולגטה. מנהג זה הובא על ידי ה'כל בו' שהנוסח שעמד לפניו נעלם מעינינו. ככל הנראה היה לפניו נוסח הדומה לנוסח כ"י "מגילת יהודית" שיתכן שעובד מתוך נוסח אדלר (נוסח א' לעיל) ושולב בו המנהג הצרפתי שמקורו בוולגטה. מה'כלבו' העתיק הר"ן את המנהג ומשם הועתק על ידי הרמ"א, בהביאו מסורת קצת שונה ממקור בלתי ידוע שיהודית השקתה את האויב בחלב.

ד) הפייטן רבי מנחם ברבי מכיר השתמש עם מקור ממסורת זו בפיוטו "אין מושיע וגואל", בפיוטו קיצר מאוד בפרטים ולא נדע אם השתמש בנוסח הוולגטה המקורי, או בנוסח ה'שאליתא לחנוכה'.

²⁴ גרינץ (לעיל הערה 4) קבע שנוסח חמדת ימים קדם לנוסח הפייטן, וככל הנראה נובעת טעותו מכך שחשב שהפייטן ייחס את יהודית כבת בארי, ולא מצא לו מקור כי אם בנוסח החמדת ימים.

²⁵ התאמה זו כבר נעשתה בדורות קדומים יותר שהכירו את שתי המסורות. כן הוא בנוסח השאליות, פיוט "אודך כי אנפת" ומדרש רבי דוד הנגיד.

²⁶ עד זמנו נשמר ההבדל, רק המקורות שהסתמכו על המסורת השנייה הביאו את שמות זקני העיר, והמקורות שהסתמכו על המסורת הראשונה לא מספרים על קשר בין יהודית לזקני העיר.

נוסח הוולגטה תורגם ללשון הקודש והודפס בקושטא בשנת שי"ב בספר בשם "מעשה יהודית". נוסח זה הוא הראשון שהביא את כל הסיפור כולו כפי שהובא בוולגטה ולא רק פרטים מועטים, שינוי אחד נשתנה נוסח זה מהוולגטה בכך שקרא לאבי יהודית בשם "בארי", ככל הנראה נובע שינוי זה מטעות בהבנת דברי הפייטן בפיוט "אין מושיע וגואל"²⁷.

הנוסח שהתפרסם והופץ ביותר הוא נוסח ה'חמדת ימים', למרות שכתב שאת המעשה העתיק מ'קובץ ישן' ניתן לראות כי שולבו בו מקורות מאוחרים הקרובים לזמנו, ומתוך כך ניתן לקבוע כי הנוסח שלו נערך בזמנו או קרוב לזמנו. יסוד הנוסח לקוח מהתרגום העברי החדש של הוולגטה (יחד עם טעות ייחוסה של יהודית), כשפרטי הסיפור נערכו ושונו כדי להתאימו למסורות האשכנזיות הרווחות (נוסח ב' של המסורת הראשונה לעיל), ומשום כך שורבבו בנוסח שלו סתירות היסטוריות רבות. וכמו כן הוסיף לסיפור את הפרט שיהודית הוציאה נאד חלב והשקתה בו את המלך, פרט הלקוח ככל הנראה מדברי הרמ"א. ככל הנראה שבגלל לשונו המליצי הצח והתקבלות הספר בעין יפה בכל שכבות הציבורים ותפוצתו הרחבה זכה דווקא הנוסח שלו להתפשט ולהפוך לנוסח המצוי ביותר.

לשם המחשה צרפתי כאן מפת מגילת יוחסין משוערת של התפצלות המסורות והנוסחאות השונות, כפי שעולה מן המאמר²⁸.

²⁷ לאחר תרגום זה הודפס תרגום נוסף מהוולגטה, שהיה נאמן מאוד למקור, וממנו נדפסו בכמה ספרים. ראה לדוגמא: 'ספר יהודית וספר יודא מכבי' (באידיש), אמשטרדם תקכ"א; 'מגלת יהודית: והוא מעשה יהודית עם אולופרני' (בעברית ובאידיש), וויץ תקנ"ט; תרגומים נוספים נמצאים בכתבי יד, כגון: כת"י וטיקן, ספריית הוטיקן, Ms. ebr. 296 (מתכ"י: F 351), בכתביה ספרדית מהמאה הט"ו.

²⁸ מקרא: המקורות שנידונו במאמר הוצבו בתוך מסגרות שלמות, מקור בעל מסגרת שבירה מורה על מקור שלא ראיתיו ולא נסקר במאמרי. קיים רציפים מורים על השערה מוסמכת או מוכחת של השתלשלות הנוסח, וקו שבור מורה על השערה שאינה מוסמכת לייחוס מקור. מסגרת דקה וכפולה מורה על מסורת שנמסרה בעל-פה שאינה מקור כתוב.

